

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ПОСЛОВСЬКА АЛІНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 94(477.81/.82)"09/15":902(09):[330.34:323:008

**ЕКОНОМІЧНИЙ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ
РОЗВИТОК ВОЛИНИ В X–XVI СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луцьк – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Панишко Сергій Дмитрович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
доцент кафедри археології, давньої та середньовічної
історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Сорока Юрій Михайлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки;

кандидат історичних наук,
Ляска Віталій Михайлович,
Комунальний заклад Львівської обласної ради
«Адміністрація історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»,
завідувач відділу охорони та популяризації історико-
культурної спадщини.

Захист відбудеться 6 березня 2019 р. о 10-й годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.03 у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, ауд. 106.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30а.

Автореферат розісланий 5 лютого 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Надольська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Важливе місце у сучасній вітчизняній історичній науці відведене регіональним дослідженням. У переважній більшості випадків вони базуються на писемних джерелах, які нерівномірно висвітлюють різні аспекти історичного процесу. Однак поглиблене вивчення ранніх етапів історичного минулого потребує розширення методології, одним із шляхів якої є застосування міждисциплінарного підходу, коли відомості писемних джерел суттєво доповнюються археологічними джерелами. Опубліковані результати археологічних досліджень не завжди залучаються для вивчення історії. Їх використання суттєво розширює джерельну базу історичних досліджень, якісно змінює підходи та методики наукової роботи, забезпечує об'єктивність у проведенні історичних реконструкцій та розумінні низки процесів і явищ, відомості про які у писемних джерелах відсутні або обмежені.

Такий підхід актуалізується й щодо вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині впродовж X–XVI ст. Йдеться про процеси та явища, які зовсім не знайшли відображення у писемних джерелах, або відтворені в них частково, проте є важливими для розуміння історичного минулого регіону. Це стосується, насамперед, розвитку господарства, без розуміння якого важко виявити основні тенденції суспільно-політичного та культурного розвитку Волині. Міждисциплінарний характер дослідження дозволяє ґрунтовно проаналізувати зміни в економічному, суспільно-політичному та культурному житті населення Волині впродовж X–XVI ст. з використанням матеріалів новітніх археологічних досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана в межах Регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на 2011–2015 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради 3 березня 2011 р. (протокол № 3/13); Регіональної програми розвитку культури, мистецтва та охорони культурної спадщини в області на 2016–2020 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради 10 лютого 2016 р. (протокол № 2/28).

Мета дослідження – проаналізувати економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині впродовж X–XVI ст. на основі археологічних джерел, що містять інформацію про процеси та явища, які не знайшли відображення у писемних джерелах або відображені у них фрагментарно.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми та джерельну базу дослідження, визначити його теоретико-методологічні основи;
- охарактеризувати археологічно фіксовані еволюційні зміни поселенської та адміністративної структури Волині в X–XVI ст.;
- висвітлити процеси розвитку господарства регіону на основі відомих археологічних пам'яток;

– використати інформаційний потенціал археологічних джерел для аналізу суспільного життя Волині X–XVI ст.;

– розкрити розвиток культурного життя волинян та простежити міжкультурні впливи на конкретному археологічному матеріалі.

Об’єкт дослідження – волинський соціум X–XVI ст.

Предмет дослідження – економічні, суспільно-політичні та культурні процеси на Волині в X–XVI ст., відображені в археологічних джерелах.

Територіальні межі роботи охоплюють Волинь як історико-географічний регіон, який окреслюється територією басейнів правих приток верхньої Прип’яті та Західного Бугу.

З кінця X ст. Володимирське князівство займало басейни верхніх та середніх течій Західного Бугу та Стиру. У XII ст. до нього була долучена територія Погориння. Впродовж другої половини XII–XIII ст. до складу Волинської землі входила Берестейщина. У XIII ст. була приєднана Болохівська земля, натомість відійшло Холмське князівство. Упродовж XIV – першої половини XV ст. до території Волині було включене Східне Поділля, а до Польського королівства відійшли Белзьке та Ратенське князівства. У 1565–1566 рр. унаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи у Великому князівстві литовському (далі – ВКЛ) у межах Волинської землі було утворено два воєводства – Волинське та Брацлавське. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. територію Волині включено до Речі Посполитої. За сучасним адміністративним поділом Волинь – це Волинська, Рівненська, західні райони Житомирської, північні частини Львівської, Тернопільської, Хмельницької областей, східна частина Люблінського воєводства Республіки Польща.

Хронологічні межі дисертації окреслені періодом X–XVI ст. Нижня хронологічна межа обумовлена часом входження західної частини Волині до складу Київської Русі у результаті походу князя Володимира Святославовича у 981 р. Верхня межа визначається приєднанням Волинського воєводства до Польського королівства внаслідок Люблінської унії 1569 р.

Методологічними засадами дисертації виступають принципи історизму, об’єктивності, всебічності, взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарного підходу до вивчення теми; методи систематизації, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, класифікації, проблемно-хронологічний, порівняльно-типологічний, ретроспективний та метод історичної реконструкції.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступному:

Уперше:

– проаналізовано економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині впродовж X–XVI ст. на основі поглибленого вивчення археологічних джерел;

– узагальнено висновки істориків та археологів щодо історичних процесів, які відбувалися у регіоні у досліджуваній період, зроблені на підставі археологічних джерел;

- охарактеризовано прискорений розвиток металургії та металообробки на Волині впродовж XII–XIV ст.;
- прослідковано перехід функцій адміністративних центрів від давньоруських міст до великокнязівських замків литовського періоду;
- запропоновано нову типологію приватних замків та дворів Волині досліджуваного періоду;
- на підставі аналізу змін у харчуванні та системі опалення будинків у XIV–XV ст. зроблено висновок про покращення побуту жителів регіону;
- показано тяглість впливу європейської культури на Волині впродовж X–XVI ст.

На основі інформативних можливостей археологічних джерел *подальшого наукового розвитку у дисертації* набули питання про:

- місцеві витоки формування державності на Волині у кінці першого тис.;
- використання імпортової зброї та військового спорядження як ознак дружинної культури;
- відмінності у матеріальній культурі населення двох складових частин Галицько-Волинського князівства;
- швидке подолання наслідків монголо-татарської навали у містах Волині упродовж відносно короткого часу;
- поступовість у процесі заміни садибної забудови давньоруських міст Волині на щільну муровану литовського періоду.

У роботі *уточнено* внесок Волинської та Рівненської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також окремих археологів та істориків у дослідження археологічних пам'яток і введення їх у науковий обіг та здійснення на їх основі історичних реконструкцій.

Практичне значення отриманих результатів. Фактичний матеріал, теоретичні положення й узагальнення дисертації можна застосовувати для викладання нормативних та спеціальних курсів з історії та археології Волині у закладах вищої освіти, для написання комплексних праць з історії Волині та України, археології, історії української культури, пам'яткознавства, джерелознавства. Результати дослідження можуть бути використані при формуванні музейних експозицій та проведенні науково-просвітницької діяльності. Зроблені у дисертації узагальнення можна застосовувати в екскурсійній, туристичній та красназничій роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися на 23 наукових конференціях, а саме: Всеукраїнській науковій конференції «Україна в контексті Європейської історії» (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р.); VIII, IX, X Міжнародних науково-практичних конференціях студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.; 12–13 травня 2015 р.; 17–18 травня 2016 р.); наукових конференціях «Любартівські читання» (м. Луцьк, 22–23 травня

2014 р.; 22 травня 2015 р.; 27 травня 2016 р.; 26 травня 2017 р.); III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю Науковий діалог «Схід–Захід» (м. Кам'янець-Подільський – м. Дніпропетровськ, 7 червня 2014 р.); VII Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.); IV, V Міжнародних наукових конференціях молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 10–11 грудня 2014 р.; 9–10 грудня 2015 р.); III, IV наукових археологічних симпозиумах «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 2–3 жовтня 2015 р.; 7–8 жовтня 2016 р.); історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова (м. Рівне, с. Пляшева, м. Дубно, 19–20 жовтня 2015 р.); 54 Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Прибужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України» (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.); круглому столі «Проблеми і перспективи волинської археології» (м. Луцьк, 21 січня 2016 р.); V Всеукраїнській студентській археологічній конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 16–18 травня 2016 р.); I Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції (м. Володимир-Волинський, 27 жовтня 2016 р.); I, II Міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.; 25 жовтня 2017 р.); I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку» (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції (м. Люблін, 11 травня 2017 р.).

Результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки впродовж 2013–2018 рр., а також оприлюднювались у рамках фестивалів науки цього університету у 2014–2018 рр.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у двадцяти восьми публікаціях, з яких п'ять уміщено в наукових фахових виданнях, одна – у зарубіжному виданні, двадцять дві – в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Структура дисертації визначена її метою, завданнями та чинними вимогами до підготовки досліджень такого виду. Робота складається з титульного аркуша, анотації, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації – 270 сторінок, з яких 185 сторінок основного тексту. Список використаних джерел нараховує 503 позиції. У роботі вміщено 15 додатків (графічні реконструкції та плани).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, територіальні та хронологічні рамки дослідження; з'ясовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про їх апробацію.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» розкрито стан вивчення проблеми, охарактеризовано опрацьовані джерела та методологію дослідження.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми» проаналізовано історіографію за трьома періодами: 1) ХІХ – початок ХХ ст.; 2) 1920–1980-ті рр.; 3) 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. Публікації з проблеми складають комплекс загальних, регіональних (з окремих пам'яток чи їх груп) та спеціальних досліджень.

Залучення археологічних джерел для вивчення окремих аспектів економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині Х–ХVІ ст. розпочалось з ХІХ ст. На їх важливість у процесах пізнання історичного розвитку регіону вказано у роботах С. В. Русова, П. А. Іванова, О. М. Андріяшева, П. М. Батюшкова. Найбільшим досягненням археологічного вивчення регіону у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стала «Археологічна карта Волинської губернії» В. Б. Антоновича, видана у 1901 р., яка до сьогодні використовується в історичних реконструкціях.

Починаючи з 1920-х рр., у східній Волині основна увага вченими була звернута на розвиток матеріальної культури, виробництва та еволюції суспільства із залученням археологічних джерел. У західній частині Волині впродовж 1920–1930 рр., коли вона входила до складу Другої Речі Посполитої, археологічні дослідження спрямовувались на вивчення культури. О. М. Цинкаловський зібрав матеріали про всі відомі на той час археологічні пам'ятки Волині. Л. М. Маслов вивчав середньовічні архітектурні об'єкти.

Огляд післявоєнних праць показав, що у цей період змінилися пріоритети у дослідженні окремих груп пам'яток. Наголос робився на історичні реконструкції городищ і міст регіону. Дослідження М. К. Каргера дозволили виділити волинську середньовічну архітектурну школу. Для реконструкції регіональних типів укріплень городищ «волинського типу» та «волинських веж», а також уточнення економічного, суспільного та політичного розвитку краю залучені результати розвідок та розкопок П. О. Раппопорта.

М. М. Кучинко використав археологічні джерела для реконструкції порубіжжя Русі та Польщі давньоруського періоду та датування спорудження Луцького замку. Археологічні матеріали опрацював М. Ф. Котляр при дослідженні процесу формування території Галицько-Волинського князівства, П. П. Толочко – при з'ясуванні шляхів становлення давньоруських міст. М. В. Малевська виявила та дослідила церкву Іоанна Богослова, що дозволило зробити нові висновки про головний православний храм Луцького князівства, а у литовський період – і

всієї Волині. На основі аналізу поховальних пам'яток О. П. Моцею доведено прискорений розвиток волинського суспільства у кінці першого тис., порівняно з древлянами. Вагомі історичні висновки були зроблені на основі розкопок міст: Дорогобужа – Ю. М. Нікольченком та Б. А. Прищепою, Пересопниці – В. С. та С. В. Терськими. Проблема Червенських градів розроблялась Я. Д. Ісаєвичем. Окремі аспекти економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону із залученням археологічних джерел розглядалися в узагальнюючих роботах 1970–1980-х рр. в контексті історії України.

У 1990-х рр. – на початку ХХІ ст., окрім узагальнюючих праць з історії та археології України і Волині, з'явилась низка досліджень історичного минулого міст, городищ регіону (М. П. Кучера, М. М. Кучинко, Р. М. Чайка, С. В. Терський, Б. А. Прищепа, С. Д. Панишко); спеціальних праць, у яких проведені історичні реконструкції археологічних об'єктів (В. В. Ткач, Б. А. Прищепа, О. Є. Златогорський, С. Д. Панишко).

На підставі вивчення стану розробки теми можна стверджувати, що окремі її аспекти висвітлювались у науковому доробку істориків та археологів, проте дослідження економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині Х–ХVІ ст. із використанням археологічних джерел залишається актуальним.

У **підрозділі 1.2.** «*Джерельна база*» охарактеризовано джерела, опрацьовані для написання дисертації. У процесі її підготовки були використані речові (археологічні) та писемні джерела.

Перші склали основу джерельної бази роботи. Результатом проведення польових робіт є археологічні джерела, оформлені у вигляді наукових звітів. Для написання дисертації були опрацьовані звіти про археологічні дослідження, які зберігаються у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України. Також використані документи Державного архіву Волинської області з фонду Р-3146 «Волинська обласна організація УТОПК» та Державного архіву Рівненської області з фондів Р-562 «Рівненський обласний краєзнавчий музей» та Р-2528 «Рівненська обласна організація УТОПК». Значною інформативною насиченістю для розкриття теми характеризуються звіти з фондів Волинського краєзнавчого музею, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку.

Опрацьовані археологічні звіти важливі для дослідження різних груп археологічних пам'яток Волині, які розкривають економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині Х–ХVІ ст. Найчисельнішою групою є залишки давніх населених місць: міст, городищ та селищ. На основі аналізу вказаних пам'яток можна отримати інформацію про матеріальну культуру, господарство та умови проживання їх мешканців. Поховальні пам'ятки містять відомості про світогляд та культуру тогочасного населення. Виробничі споруди розкривають технологічні процеси давніх ремесел. Речові скарби вказують на майнове розшарування та міжкультурні зв'язки, а грошові – на розвиток торгівлі.

Для отримання цілісної картини історичного минулого Волині археологічні пам'ятки потрібно вивчати у комплексі й доповнювати даними з інших видів джерел, насамперед писемних.

Серед останніх у дисертації використано «Іпатіївський літопис», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Моління Даниїла Заточника», «Хроніку» Яна з Чарнкова, «Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси», грамоти, ревізії та інші джерела.

Верифікація наявної в джерелах інформації дала змогу ґрунтовно розкрити окремі аспекти економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині впродовж X–XVI ст.

У **підрозділі 1.3.** «*Методологічні засади дослідження*» проаналізовано методологічні основи та методи, застосовані для написання дисертації.

Висвітлення теми базувалося на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, міждисциплінарному підході до вивчення теми на перетині таких наук, як історія, археологія, краєзнавство.

Використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Методи систематизації та класифікації застосовувались у процесі вивчення стану наукової розробки теми та джерельної бази дослідження. Для послідовного викладу матеріалу авторка послуговувалася проблемно-хронологічним методом.

За допомогою методу аналізу здійснено умовний поділ предмету дослідження на окремі частини, зокрема, на економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток для докладного їх вивчення, причому ці складові розглядались у межах двох періодів – давньоруського та литовського, що забезпечило проведення поетапної реконструкції. Отриману в результаті аналізу інформацію було синтезовано, що дозволило простежити розвиток економіки, суспільства та культури Волині впродовж всього періоду X–XVI ст.

Міждисциплінарний підхід дослідження обумовив широке використання порівняльного методу, коли свідчення археологічних джерел співставляються з інформацією, що міститься в інших видах джерел, насамперед, писемних.

За допомогою методу індукції отримано важливі висновки на базі часткового, одиничного. Наприклад, процес будівництва Луцького замку дав багато інформації для розуміння розвитку всієї Волині у XIV–XV ст. Метод дедукції сприяв уточненню локалізації дитинця давньоруського Володимира за просторовою схемою, характерною для всіх давньоруських князівських центрів.

Застосування порівняльно-типологічного методу дозволило виявити загальні та особливі риси розвитку Волині; ретроспективного – вирішити проблему зв'язків досліджуваної епохи з попередньою; методу історичної реконструкції – відтворити окремі особливості повсякденного життя волинян.

Характер дослідження обумовив широке використання категоріально-понятійного апарату археології. У роботі наголошується, що поняття «археологічне джерело» відповідає не самому артефакту, а науковому звіту про результати його археологічних досліджень.

У другому розділі «Розвиток Волині у давньоруський період» на основі відомих археологічних джерел з'ясовано окремі аспекти функціонування поселенської структури, економічного, суспільно-політичного та культурного життя регіону давньоруського періоду.

У підрозділі 2.1. «Поселенська структура» висвітлено роль міст як основи поселенської та адміністративної структури регіону.

Перехід від племінного до адміністративного принципу організації території Волині підтверджує існування Червенських градів. Мережа укріплених пунктів у цей період існувала і на території Погориння, що підтверджує тезу про місцеве коріння державності. Аналізуючи повідомлення арабського географа аль Масуді та враховуючи високий рівень соціально-економічного розвитку Побужжя, вказано на ймовірне існування волинського центру державотворення у середній течії Західного Бугу. Важливим було також встановлення М. М. Кучинком етнічної неоднорідності населення русько-польського пограниччя.

На Волині, як і в інших регіонах, розміри міста залежали від величини його сільськогосподарської округи. Картографування археологічних пам'яток дозволило встановити особливості просторового їх розміщення. Одним з важливих чинників зростання давньоруських міст був зв'язок їхньої сільськогосподарської, а відповідно й адміністративної округи з басейнами малих річок регіону (Червена – Гучви, Володимира – Луги, Пересопниці – Стубли) площею в межах 0,8–1,5 тис. км². У випадку відсутності річки з басейном такої площі у районі розміщення міста, як це було з Луцьком, він об'єднував кілька дрібних басейнів річок (Чорногузки, Серни, Конопельки).

Прикладом використання археологічних джерел для історичних реконструкцій поселенської структури є локалізація дитинця давньоруського Володимира. У науковій літературі сформувалось три погляди на локалізацію його дитинця, які спираються на результати археологічних досліджень. О. М. Цинкаловський та П. О. Раппопорт локалізували дитинець на місці сучасного городища «Вали», а окольне місто – навколо нього на площі 66 га. С. В. Терський окольне місто розмістив на пагорбі навколо Успенського собору. Аргументація С. Д. Панишка, який локалізував дитинець за межами сучасного городища, на території навколо Успенського собору, на нашу думку, є переконливою.

За археологічними матеріалами встановлена пряма залежність між центрами окремих волинських князівств: Луцьком, Пересопницею і Дорогобужем та величиною підвладної їм території і статусом самих князівств. Символом самостійності Луцького князівства стало спорудження князем Ярославом Ізяславичем церкви Іоанна Богослова на території дитинця Луцька.

Активізація процесів містоутворення у поліських регіонах з другої половини XII ст. свідчить про господарське та суспільно-політичне освоєння краю. Це підтверджують археологічні джерела, на основі яких встановлено будівництво «волинських веж» в Угровську, Бересті, Кам'янці і Чорторійську, та матеріали розкопок Каменя та Раю.

У **підрозділі 2.2. «Господарство»** на основі археологічних джерел розкрито процеси економічного розвитку Волині давньоруського періоду.

Акцентовано увагу, що землеробство і скотарство були основою давньоруської економіки не тільки села, але й малого міста. Відмінності у природніх умовах кожного фізико-географічного району Волині впливали на заняття населення. У досліджуваній період вже існували окремі мікрорегіони навколо Володимира, Луцька, Пересопниці, Дорогобужа з родючими ґрунтами.

Археологічні пам'ятки дають підстави стверджувати, що основою давньоруського ремесла була чорна металургія та ковальство. Про високий рівень їх розвитку свідчать знахідки металургійних та ковальських горнів у Пересопниці, Муравиці та Городищі Другому. Для розуміння процесів ремісничого розвитку краю важливе значення має потужний металургійний осередок у районі села Харалуг Корецького р-ну Рівненської обл., де, ймовірно, кувались «мечі харалужні», згадані у «Слові о полку Ігоревім».

Свідченням раннього розвитку гончарного виробництва була поява двоярусних гончарних горнів, які, на думку М. М. Кучинка, з'явилися вже в першій половині XI ст. Регіональною волинською традицією було виготовлення посуду з білої каолінової глини.

Археологічні знахідки з курганного поховання X–XI ст. у Пересопниці та залишки ювелірної майстерні X ст. у Луцьку підтверджують раннє поширення на Волині ювелірного ремесла.

Господарство регіону давньоруського періоду, особливо поліської зони, доповнювалося різноманітними промислами, про що свідчать знахідки артефактів, пов'язаних з бортництвом, рибальством та ін. Розвиток сільськогосподарського й ремісничого виробництва сприяв зростанню внутрішнього обміну та торгівлі. Важливим свідченням таких контактів було поширення прясел з овруцького каменю пірофіліту.

На основі археологічних джерел простежено, що збільшення об'ємів виробництва призводило до формування відносно самодостатнього господарського комплексу Волині, що створювало економічні передумови для існування окремого князівства від середини XII ст.

У **підрозділі 2.3. «Суспільно-політичний розвиток»** зосереджено увагу на аналізі археологічних джерел, які дозволяють висвітлити окремі аспекти суспільного життя впродовж X–XIV ст.

Суспільний розвиток Волині найповніше відображають чисельні розкопки городищ. Процеси розпаду родової общини ілюструють городища-сховища у селах Арматнів, Бабка, Головне, Затурці, Човниця, основною функцією яких було надання тимчасового захисту для навколишнього населення. Городища «волинського типу» є явищем матеріальної культури регіону, які засвідчують західнослов'янські впливи.

Підтвердженням формування князівсько-боярської верстви на Волині стали прояви дружинної культури: поширення предметів озброєння, багатих

поховань, насамперед, у зрубних гробницях, боярських садиб. Прикладом такої садиби є городище «Вал», розкопане М. М. Кучинком. Проживання там багатого землевласника підтверджує знахідка коштовного скарбу. На основі археологічних джерел доведено, що садиба була спалена у кінці XI ст., можливо, внаслідок міжусобиць у регіоні цього періоду.

За останні десятиліття на Волині виділені предмети немісцевого виробництва престижного дружинного озброєння і спорядження, зокрема, скандинавська зброя, характерні для степового населення казани, що вказує на міжетнічні контакти населення регіону.

Теза про місцеві витоки формування державності на Волині, яка існує в історіографії, знайшла підтвердження у численних археологічних джерелах.

Результати досліджень археологічних пам'яток дозволяють порівняти матеріальну культуру населення Галицько-Волинського князівства та зробити висновки про її значну відмінність. Якщо на Волині церкви споруджували з цегли, то у Галичині поширилась білокам'яна архітектура. Оригінальність волинської фортифікаційної школи засвідчена існуванням «волинських веж». Своєрідністю вирізнялась побутова кераміка Галичини.

Об'єднання Волині і Галичини у межах одного князівства спричинило поступовий вихід забузьких земель зі складу Волині, де князь Данило Галицький створив новий адміністративний центр своїх володінь – Холм. Його матеріальна культура ближча до галицьких зразків. Є підстави вважати, що до часу заснування Холма князь Данило деякий час розбудовував Угровськ.

Археологічних матеріалів про монголо-татарську навалу на Волинь відомо відносно небагато. Вони свідчать про відродження більшості волинських міст після погрому 1241 р. упродовж короткого періоду. У роки монголо-татарського панування у регіоні поширилась зброя східного типу, що зафіксовано археологічно.

У **підрозділі 2.4. «Культурне життя»** показано процес формування культурного простору Волині впродовж давньоруського періоду, який відображений у конкретних археологічних пам'ятках. З'ясовано, що помітну роль у цьому відігравали зовнішні впливи. На ранньому етапі вони поширювалися з Великої Моравії. Звідти на Волинь прийшли перші християни, підтвердженням чого є еволюція поховального обряду місцевого населення, зокрема, поширення ямних підкурганних тілопокладень. Культурний вплив Великої Моравії проявився у формуванні волинської ювелірної школи, на що вказує схожість ювелірних виробів.

Високий рівень економічного та суспільного розвитку населення Волині забезпечив раннє поширення християнства, хоча двовір'я існувало тривалий час. Археологічним свідченням цього було насипання курганів над ямними похованнями. Візантійські зразки разом з наявністю місцевої специфіки були визначальними у формуванні волинської архітектурної школи давньоруського періоду.

У другій половині XIII ст. на Волині поширились окремі елементи культури зі Сходу. Археологами виявлені фрагменти кашинної кераміки, виробів із

селадону та зафіксоване оздоблення керамічною плиткою і специфічний тип житлових будівель (так звана «хата в хаті»).

У **третьому розділі «Волинь у XIV–XVI ст.»** проведено аналіз розвитку регіону у період його перебування у складі ВКЛ на підставі археологічних джерел.

У **підрозділі 3.1. «Розвиток територіальної структури та адміністративних центрів»** висвітлено поступову трансформацію системи волинських князівств давньоруського періоду у нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинську землю, яка остаточно сформувалась після смерті останнього луцького князя Свидригайла у 1452 р. За князів Любарта, Вітовта та Свидригайла спостерігалось своєрідне відродження волинської державності, символом чого стало будівництво мурованого замку у Луцьку та карбування власної монети Любартом. Волинська земля литовського періоду поділялась на повіти, які утворились із найбільших князівств давньоруського періоду. До складу Волинської землі увійшло Східне Поділля, натомість вона втратила деякі свої західні території. Адміністративним центром землі став Луцьк. У межах землі існували великі приватні володіння. Про високий рівень освоєності території свідчила поява межових знаків – копців; деякі з них зафіксовані археологічно.

На основі аналізу археологічних джерел встановлено, що у литовський період міста поступово втратили роль адміністративних центрів. Їхнє місце займають великокнязівські замки (земельний, повітові, старостинські) внаслідок трансформації самих міст. Замок переймав функції дитинця, у тому числі й управлінські, а місто – торгово-ремісничого посаду. На основі матеріалів археологічних досліджень Луцького замку встановлено час будівництва його частин, а також уточнено датування замкового князівського палацу.

Археологічні джерела підтверджують існування мурованого замку короля Казимира Великого у Володимирі. Його короткий період існування робить цю пам'ятку еталонною при вивченні оборонного будівництва у регіоні у XIV ст.

За матеріалами археологічних досліджень Ратенського городища прослідковано еволюцію населеного пункту від міста до замку та його управлінських функцій.

У **підрозділі 3.2. «Еволюція господарства»** простежуються зміни в економічному житті волинян у литовський період.

Як і в давньоруський період, основою економіки залишалось сільське господарство. У ремісничому виробництві спостерігались помітні зрушення, свідченням чого було функціонування Жидичинського ремісничого осередку, який, можливо, був пов'язаний з Миколаївським монастирем. Його продукція, очевидно, орієнтувалась на забезпечення потреб сусіднього Луцька. Колекція керамічних сопел від металургійних горен вказує на великі об'єми виготовлення продукції та початок переходу від сиродутного до передільного способу виробництва заліза. Беручи до уваги високий рівень металургійного виробництва у Жидичині та функціонування металургійного осередку у селі Харалуг у

давньоруський період, можна зробити висновок про інтенсивний розвиток металургії та металообробки на Волині впродовж XII–XIV ст. Пропорції сопел свідчать про стандартизацію виробництва. У Жидичині також розвивалось гончарство, археологічним підтвердженням чого є гончарне горно висотою приблизно 2 м. Виробничою спорудою, аналогій якій ще не знайдено, є піч XIV ст. для випалювання цегли з Володимира-Волинського.

Численні монетні скарби, що містять празькі гроші, вказують на інтенсивну внутрішню та зовнішню торгівлю. Свідченням розвитку комунікацій є знахідка унікального довбаного човна у березі р. Стир поблизу с. Старосілля Маневицького р-ну Волинської обл.

У **підрозділі 3.3.** «*Суспільні процеси*» розглянуто еволюцію волинського суспільства у литовський період. Не дивлячись на деклароване дотримання принципу «старого не рухаємо, а нового не вводимо», середні та дрібні землевласники зміцнювали свої суспільні позиції. Археологічним підтвердженням цьому стало виявлення укріплених дворів традиції «*motte and bailey*» («насип/пагорб і двір»), побудованих за європейськими зразками. Якщо невеликі насипи з однією вежею (Фалемичі, П'ятидні) належали дрібним власникам, то насипи з кількома будівлями на верхньому майданчику (Коршів, Городище I, Коблин) – багатшим. Поширення традиції спорудження укріплень «*motte*» торкнулось і дитинців дрібних поліських міст, що вказує на значимість європейського впливу.

Укріплені двори існували поряд з мурованими великокнязівськими та приватними замками князівських родин Острозьких, Корецьких, Чорторійських, Радзивілів, Сангушків, що підтверджує їхню важливу роль у суспільно-політичному житті регіону.

У дисертації приватні замки та двори Волині литовського періоду поділено на три групи з урахуванням їх розмірів та використаних для будівництва матеріалів. До першої віднесені двори традиції «*motte*» з однією вежею, до другої – з кількома спорудами, третьої – муровані замки князівських родин.

У містах давньоруська схема планування забудови зазнала впливу європейських зразків. У їх межах був виділений ринковий майдан, від якого розходились головні вулиці. На оборонну систему міста вплинуло поширення вогнепальної зброї.

У **підрозділі 3.4.** «*Культура та побут*» характеризуються нові явища в житті населення Волині литовського періоду.

Особливістю, яка визначала культурне життя регіону цього періоду, стало поступове поширення елементів західної культури при збереженні давньоруських традицій. Тривалий час головним собором всієї Волині залишалась православна церква Іоанна Богослова. Вона не збереглася до нашого часу, тому відомості про неї (планування, матеріали, використані в ході будівництва, інтер'єр та ін.) базуються на археологічних дослідженнях. У XIV ст. за князя Любарта Гедиміновича у церкві був проведений ремонт. Серед пам'яток житлової

архітектури XIV ст. виділяється князівський палац у Верхньому замку у Луцьку.

У литовський період на зміну садибній забудові давньоруських міст поступово утверджувалась щільна мурована забудова, хоча на окремих ділянках тривалий час залишалася садибна. Це підтверджено археологічно дослідженою садибою луцького міщанина XV ст.

На основі археологічних джерел отримуємо відомості про покращення з другої половини XIV ст. побутових умов жителів Волині. Для приготування їжі розповсюдилося тушкування та смаження, про що свідчить масова поява покришок та сковорідок, а також поширення поливи на внутрішній поверхні посуду.

У цей період на Волині з'являються обігрівальні печі, вкриті кахлями місцевого виробництва. Ранні горшковидні кахлі збільшували площу теплообміну печі. Пізніші коробчасті кахлі вирізнялися багатогою орнаментациєю, тому їх можна ідентифікувати і як предмети побуту, і як предмети декоративно-ужиткового мистецтва.

У **висновках** подано підсумки проведеного дослідження, викладено основні результати, що виносяться на захист.

Історіографічний аналіз наукових праць свідчить, що обрана тема ще не стала предметом спеціального дослідження. Поява значної кількості нового археологічного матеріалу викликає необхідність його використання для історичних досліджень. З'ясовано, що для вирішення поставлених завдань існує достатня джерельна база. Специфіка теми дисертації зумовила вибір методологічних принципів, загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання, що сприяло структуризації роботи й аналізу залученого матеріалу.

Охарактеризовано археологічно фіксовані еволюційні зміни поселенської структури Волині впродовж X–XVI ст. Загалом цей процес відобразився у трьох категоріях об'єктів: гради, міста, замки. Існування Червенських градів вказує на початок формування адміністративно-територіального устрою регіону, який змінив племінний. Перші укріплення на городищах Погориння були споруджені задовго до його входження до складу Київської Русі. Процеси містоутворення у лісостеповій зоні Волині активізувалися з кінця X ст., а у поліських регіонах – з другої половини XII ст. Розбудова міст залежала від рівня розвитку сільського господарства в їхній окрузі, що археологічно зафіксовано на прикладі Луцька. На основі аналізу археологічних та писемних джерел дитинець давньоруського Володимира запропоновано локалізувати на території навколо Успенського собору. У цьому випадку можна говорити про однотипність просторової структури міста з іншими великими адміністративними давньоруськими центрами. Вивчені на основі археологічних джерел «волинські вежі» у Кам'янці, Угровську та Чорторійську підтверджують особливу роль поліських міст у суспільних процесах. Показано, що у литовський період великокнязівські замки стають адміністративними центрами. Найбільшими з

них були Луцький – як центр землі і повіту – та Володимирський і Кременецький – як повітові осередки.

Відзначено, що у давньоруський період землеробство і скотарство відігравали провідну роль не тільки на селі, але й у невеликих містах. Археологічні джерела дозволили вивчити рівень розвитку ремесла, що забезпечувало виробництво знарядь праці та побутових предметів. Унікальним був потужний металургійний центр у районі села Харалуг. На Волині існувала місцева традиція виробництва посуду з білої каолінової глини. Уже у першій половині XI ст. з'явилися двоярусні горни для випалювання кераміки, що свідчить про вдосконалення процесу виробництва. Активізацію внутрішнього обміну підтверджують знахідки пряслиць з овруцького пірофіліту, про які писемні джерела не містять відомостей.

Еволюція господарства у литовський період проявилась у значних зрушеннях у базових ремісничих галузях. Провідні позиції на Волині продовжувала займати металургія та металообробка. На основі археологічних джерел було встановлено, що у чорній металургії у XIV ст. розпочався перехід від сиродутного до передільного способу виробництва заліза. Було започатковано масове застосування принципово нового будівельного матеріалу – брущатої цегли. Поява дрібної міри довжини – вершка (4,4 см) – сприяла поглибленню стандартизації ремісничого виробництва. Інтенсивність торгівлі підтверджує велика кількість іноземних монет, зокрема празьких грошів, знайдених на території Волині.

Показано, що археологічні джерела містять важливу інформацію про суспільно-політичний розвиток регіону впродовж X – середини XVI ст. Суспільний прогрес у кінці першого тисячоліття відобразила масова поява нової категорії населених місць – городищ, які слугували економічними та адміністративними центрами навколишніх територій. Археологічні джерела підтверджують ранній розвиток державності, яка базувалась на внутрішньому соціально-економічному розвитку Волині. Боярські садиби є яскравим свідченням зростання майнової нерівності. Ранню появу на Волині ознак нових суспільних відносин засвідчують прояви дружинної культури. Впродовж XIV–XVI ст. князівська верства зберегла провідні позиції у тогочасному соціумі. Археологічним свідченням цього є щільна мережа приватних замків відомих князівських родів, зазвичай мурованих, спочатку як родових гнізд, а пізніше – набутих за службу чи придбаних. Поширення європейських впливів відобразилось у посиленні ролі дрібних землевласників та міщан у суспільстві. Укріплення типу «*motte and bailey*» майже точно копіювали ранні західноєвропейські лицарські замки, а їхні розміри демонстрували статус власників. Запропоновано типологізацію приватних замків та дворів Волині литовського періоду за критерієм розміру володінь їхніх власників.

На основі аналізу археологічних джерел відзначено, що культура регіону впродовж досліджуваного періоду поступово еволюціонувала від класично давньоруської (із значними візантійськими впливами) до європейської. Наявність

характерних ознак матеріальної культури, виявлених на основі археологічних матеріалів, дала можливість виділити волинську школу ювелірного мистецтва та волинську архітектурну школу. Наслідком контактів з монголо-татарами була поява на Волині кашинної кераміки, виробів із селадону, прийому оздоблення керамічною плиткою приміщень, нового типу цивільних будівель так званої «хати в хаті». З XIV ст. у культурному житті регіону з'являється все більше елементів західної культури при збереженні давньоруських. У цей період поширились муровані житлові будинки, нові принципи обігріву житлових приміщень, у харчуванні – нові технології термічної обробки їжі.

Поширення впливу європейської культури на Волинь, починаючи з X ст., підтверджує тяглість цього процесу. Можна говорити про кілька хвиль появи нових елементів у матеріальній та духовній культурі: християнства, традицій ювелірного виробництва з Великої Моравії; городищ «волинського типу»; нового будівельного матеріалу, оборонних та житлових споруд донжонів («волинських веж») у XIII ст.; укріплень типу «*motte and bailey*», спорудження мурованих замків у XIV–XVI ст. Однак місцеві традиції довгий час залишались визначальними.

Таким чином, накопичення археологічних джерел значно розширює можливості дослідження економічного, суспільно-політичного та культурного життя Волині в X–XVI ст. При цьому можливе уточнення та доповнення ходу подій та явищ в історії регіону, відомих з писемних джерел; виділення регіональних особливостей історичного розвитку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Пословська А. В. Проблеми галицько-волинської спільності у XIII ст. у світлі археологічних джерел. *Літопис Волині*. Луцьк, 2013. Число 13. С. 44–49.
2. Пословська А. В. Процеси містоутворення на Волині в давньоруський час. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. Луцьк, 2014. № 7 (284). С. 142–147.
3. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 110–112.
4. Пословська А. В. Археологічні джерела у дослідженнях мурованих замків Волині. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. Київ : Гілея, 2016. Вип. 109 (6). С. 47–50.
5. Пословська А. В. Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел). *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. Вип. 133 (6). Київ : Гілея, 2018. С. 10–13.

Статті в закордонних виданнях, включених до наукометричних баз:

6. Пословська А. В. Розвиток Волині в ординський період (друга половина XIII – початок XIV ст.). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. Budapest, 2015. III (11). Issue 67. P. 31–35.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

7. Пословська А. В. Волинь в контексті європейської історії XIV–XV ст. (за даними археологічних джерел). *Україна в контексті Європейської історії* : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 19–25.

8. Пословська А. В. Давня історія Волині за даними рукописних джерел. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.) : у 3 т. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. Т. 2. С. 79–81.

9. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні історії Волині XIV–XV ст. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2014. Вип. X. С. 269–278.

10. Пословська А. В. Археологічні дослідження на Волині у XIX ст. *Науковий діалог «Схід–Захід»* : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнародною участю : у 4-х частинах (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). Дніпропетровськ : Інновація, 2014. Ч. 1. С. 143–145.

11. Пословська А. В. Розвиток сільського господарства на Волині в давньоруський час. *Матеріали VII Вол. Всеукр. іст.-краєзн. конф. (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)* (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.) : зб. наук. пр. Житомир : Полісся, 2014. С. 3–5.

12. Пословська А. В. Історія Волині римського часу за археологічними джерелами (аналіз української історіографії). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. Рівне : О. Зень, 2015. Вип. 26. С. 258–260.

13. Пословська А. В. Ремесло на Волині в давньоруський час за даними археологічних джерел. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.) : у 3 т. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2015. Т. 1. С. 103–105.

14. Пословська А. В. Археологічні джерела про боярські садиби XI–XVI ст. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2015. Вип. XI. С. 332–340.

15. Пословська А. В. Археологічні джерела у вирішенні дискусійних питань проблеми Червенських градів. *Археологічні зошити з Пересопниці* : зб. ст. III наук. археолог. симпозиуму «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 2–3 жовтня 2015 р.). Пересопниця : О. Зень, 2015. С. 80–86.

16. Пословська А. В. Археологічні джерела XVI–XVII ст. з території Західної Волині. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* : зб. наук. пр. Рівне : Дятлик М., 2015. Вип. XIII. Частина 1. С. 181–185.

17. Пословська А. В. Історіографія проблеми просторового розвитку Володимира у X–XV ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України* : наук. зб. Матеріали 54 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.). Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 80–85.

18. Пословська А. В. Городища волинського типу. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р.) : у 3 т. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. Т. 3. С. 160–162.

19. Пословська А. В. Археологічні дослідження В. Антоновича на Волині. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи* : зб. матеріалів V Всеукр. студ. археолог. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 16–18 травня 2016 р.). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2016. С. 25–29.

20. Пословська А. В. Участь Волинської обласної організації УТОПІК у фінансуванні реставраційних робіт Костелу єзуїтів (за матеріалами ДАВО). *Старий Луцьк : наук.-інформ. зб.* Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2016. Вип. XII. С. 367–372.

21. Пословська А. В. Охорона археологічних пам'яток на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Луцьк, 2016. Вип. 8. С. 102–104.

22. Пословська А. В. Археологічні джерела про роль сільського господарства в економіці давньоруських міст Волині. *Археологічні зошити з Пересопниці* : зб. ст. IV наук. археолог. симпозиуму «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 7–8 жовтня 2016 р.). Пересопниця : О. Зень, 2016. С. 94–98.

23. Пословська А. В. Обмін та торгівля у розвитку економічного комплексу давньоруської Волині. *Хроніки Ладомерії* : наук. зб. Матеріали I Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Володимир-Волинський, 27 жовтня 2016 р.). Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2016. Вип. I. С. 44–47.

24. Пословська А. В. Городища-сховища як ознака розкладу общини. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.). Луцьк, 2016. С. 252–254.

25. Пословська А. В. Торгівля у розвитку економічного комплексу Волині литовсько-польського періоду (за даними археологічних джерел). *Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р.) : зб. тез. Бердянськ : БДПУ, 2017. Ч. 1. С. 157–159.

26. Пословська А. В. Класифікація давньоруських городищ. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. Луцьк : Волин. обл. друк., 2017. Вип. XIII. С. 74–78.

27. Пословська А. В. Вплив традицій святкування ювілеїв міст, археологів, визначних подій на історичні та археологічні дослідження Волині. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 25 жовтня 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 316–317.

28. Пословська А. В. Внесок Ю. В. Кухаренка у дослідження ранньосередньовічної історії Волині. *Lubelskie Studia Filologiczne* : prace młodych badaczy. Lublin, 2018. S. 62–69.

АНОТАЦІЯ

Пословська А. В. Економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині в X–XVI ст. (за матеріалами археологічних джерел). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки МОН України, Луцьк, 2019.

У дисертації на основі археологічних джерел проаналізовано економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині X–XVI ст. Охарактеризовано еволюційні зміни поселенської та адміністративної структури регіону. З'ясовано, що сільське господарство розвивалось повільно, але значні зрушення відбувались у розвитку ремесел, торгівлі. У суспільному житті констатовано ранній розвиток державності, тривале зберігання князівською верствою провідних позицій, зростання майнової нерівності та поступове посилення ролі дрібних землевласників. Відзначено, що культура Волині поступово еволюціонувала від класично давньоруської до європейської.

Ключові слова: Волинь, археологічне джерело, економічний розвиток, суспільно-політичне життя, культурні процеси, городище, місто, замок, побут, історичні реконструкції.

АННОТАЦИЯ

Пословская А. В. Экономическое, общественно-политическое и культурное развитие Волини в X–XVI вв. (по материалам археологических источников). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Восточноукраинский национальный университет имени Леси Украинки МОН Украины, Луцк, 2019.

В диссертации на основании археологических источников проанализировано экономическое, общественно-политическое и культурное развитие Волини X–XVI вв. Охарактеризованы эволюционные изменения поселенческой и административной структуры региона. Выяснено, что сельское хозяйство развивалось медленно, однако значительные сдвиги происходили в развитии

ремесел, торговли. В общественной жизни констатировано раннее развитие государственности, длительное сохранение княжеской прослойкой ведущих позиций, рост имущественного неравенства и постепенное усиление роли мелких землевладельцев. Отмечено, что культура Волыни постепенно эволюционировала от классической древнерусской к европейской.

Ключевые слова: Волынь, археологический источник, экономическое развитие, общественно-политическая жизнь, культурные процессы, городище, город, замок, быт, исторические реконструкции.

ANNOTATION

Poslovska A. V. Economic, socio-political and cultural development of Volyn in 10th–16th centuries (based on archaeological sources). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation research is made for the degree of a Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2019.

The dissertation analyzes the economic, socio-political and cultural development of Volyn X–XVI centuries on the basis of archaeological sources.

The evolutionary changes of the settlement structure of Volyn during the X–XVI centuries are described. During this period, the grads (towns), cities and castles successively acted as administrative centres. The existence of the Cherven Grads (towns) showed the formation of the administrative-territorial system of the region, which has changed the tribal. The processes of urban formation in the forest-steppe zone of Volyn have been intensifying since the end of the 10th century, and in the Polesia regions from the second half of the 12th century. The development of cities depended on the level of agriculture development in their district, which was recorded on the example of Lutsk. Detinets of the ancient Russ city Volodymyr was proposed to localize in the area around the Uspenskiy (Assumption) Cathedral. “Volyn Towers” in Kamenetz, Chortoriysk and Ugrovsk confirm the special role of the Polesia cities in social processes. It is shown that during the Lithuanian period, the state castles became administrative centres. The largest of them was Lutsk as the centre of the land and the powit (district). Volodymyr and Kremenets castles were powit (district) centres.

It is noted that during the ancient period agriculture and cattle breeding played a leading role. Archaeological sources allowed studying the level of development of the craft. The powerful metallurgical headquarters near the village of Kharalug was unique. In Volyn, there was a local tradition of producing white kaolin clay dishes. The two-tier pottery ovens for the firing of ceramics appeared already in the first half of the 11th century. The active processes of internal exchange are evidenced by the findings of the pryaslos (spindle whorls) of the Ovruch pyrophyllite.

The evolution of the economy in the Lithuanian period manifested itself in significant shifts in the basics of handicrafts. Metallurgy and metalworking continued to occupy leading positions in Volyn. It was established that the transition from the blooming (type of furnace) to the puddling mode of iron production began in the ferrous metallurgy in the 14th century. The massive use of large clay bricks was initiated. The standardization of production was developed. The intensity of the trade is confirmed by the large number of foreign coins, in particular, Prague groshes (pennies).

It is shown that archaeological sources contain important information about the socio-political development of the region. The social progress at the end of the first millennium reflected the mass appearance of a new category of populated places – ancient settlements. Archaeological sources confirm the early development of statehood, which was based on the internal social and economic development of Volyn. Boyar manor houses are a vivid indication of the growth of property inequality. The early appearance of signs of new social relations in Volyn is evidenced by presence of the druzhina (a retinue in service of a chieftain) culture. During the XIV–XVI centuries in Volyn, the princely layer retained its leading positions in that time society. The archaeological evidence of the last is that there is a dense network of private, usually masonry, and castles of famous princely families. At first they were family manors, and later they were rendered for service or were bought out. The spread of European influences was shown by the growing role of small landowners and citizens in society. Fortifications like “motte and bailey” were almost exact copies of the early Western European knight castles. A typology of private castles and courtyards, according to the criterion of the size of the property, in Volyn during the Lithuanian period has been proposed.

Based on the analysis of archaeological sources, it was noted that during the study period the Volyn culture gradually evolved from the classical ancient Russ to European. Volyn School of Jewellery and Volyn Architectural School are highlighted. The appearance of kashin (a white porous ceramic mass) ceramics, celadon pottery and a number of other innovations in Volyn was the result of contacts with the Mongol-Tatars. From the XIV century, more and more elements of Western culture appear in the cultural life of Volyn, while preserving the ancient Russ culture. Brick houses, new principles of residential heating, new technologies of thermal food cooking spread in this period.

Key words: Volyn, archaeological source, economic development, socio-political life, cultural processes, hillfort, city, castle, mode of life, historical reconstruction.

Підп. до друку 01.02.2019 р.
Формат $60 \times 84^{1/16}$. Обсяг 0,9 обл.-вид. арк., 0,9 ум. друк. арк.
Наклад 100 прим. Зам. 5. Виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.